

JAVLON JOVLIYEV,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

MAQSUD SHAYXZODA – NAVOIYSHUNOS (*Shayxzoda qo'lyozmalari asosida*)

Annotatsiya: Mazkur maqolada atoqli olim va shoir, dramaturg Maqsud Shayxzodaning O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi "O'zbekiston yozuvchilari arxivi" fondida saqlanayotgan mumtoz adabiyotimizga oid tadqiqotlari, xususan, Alisher Navoiy ijodi borasida olib borgan ilmiy ishlari, maqolalari, kundalik-daftarlarda qolgan fikrlari haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: Maqsud Shayxzoda, arxiv, qo'lyozma, matn, asliyat, adabiyotshunoslik, manba, navoiyshunoslik.

Аннотация: В данной статье идёт речь об исследованиях, относящихся нашей классической литературе, хранящихся в фонде "Архив писателей Узбекистана" Государственного музея литературы имени Алишера Навои АН РУз, принадлежащих прославленному учёному и поэту, драматургу Максуду Шайхзаде.

Ключевые слова: Максуд Шайхзаде, архив, рукопись, текст, подленик, литературоведение, источник, навоиведение.

Shayxzoda kuchli shoir, dramaturg, tarjimon, pedagog bo'lishi bilan birgalikda adabiyotning yuk-u yengini, kuch-u salmog'ini to'g'ri baholay biladigan adabiyotshunos edi. U o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotining bir qator siymolari, xususan: Nizomiy, Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Maxtumlari, Ogahiy, Amiriy, Nodirabegim, Zavqiy, Furqat, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Oybek, Shuhrat, Zulfiya va boshqa ko'plab ijodkorlar haqida yozgan ilmiy maqola va chiqishlari buni isbotlaydi. Shub-

hasiz, Shayxzoda adabiyotshunosligida Navoiy alohida o'ringa ega. Bu fikrimizni adabiyotshunos Abdulla Ulug' o'zining "Navoiyshunosligimiz alomasi yoxud Shayxzoda – adabiyotshunos" maqolasida quyidagicha ta'kidlaydi: "Maqsud Shayxzodaning adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlari markazida Alisher Navoiy ijodi turadi". (1. 228)

Maqsud Shayxzoda qo'lyozmalari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyining "O'zbekiston yozuvchilari arxivi" fondida saqlanadi. Ushbu arxiv boy va qimmatli qo'lyozmalar, hujjatlar, fotolar, kitoblardan iborat xazinadir. Bular ichida Shayxzodaning mumtoz adabiyotimiz yo'lida olib borgan tadqiqotlari, ilmiy qarashlari aks etgan qo'lyozma va hujjatlar alohida o'rin kasb etadi.

Shayxzoda Toshkentga kelishi va bu yerning "ob-havosi"ga moslashishida mumtoz adabiyotimiz, xususan, Navoiy ijodi bilan yaxshi tanishligi katta o'rin tutadi. U tobora mustamlaka kuchlar tomonidan siquvga uchrayotgan, o'zining oltin tilsimlarini, asriy o'zlik va o'ziga xosligiga putur yetayotgan ozar tili va imlosining himoyasi yo'lida yozgan maqolalari va ruslar tomonidan "millatchi" deya baho olgan shaxslarga aloqadorlikda ayblanib uch yillik surgunni qismatiga yuklarkan, Toshkentga – Navoiy vataniga kelayotgani yaxshi bilardi. Shuning uchun u ijod bilan birga qizg'in ravishda Navoiy ijodini ham o'rganadi va birinchilardan bo'lib risola yozadi.

Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan qo'lyozmalarini ilmiy-tahliliy o'rganar ekansiz, Navoiy ijodini o'rganish Shayxzodaning muhim

burchlaridan bo'lganini, o'z oldiga katta maqsadlar qo'yganini ko'rishimiz mumkin. Shayxzodani Toshkentda adabiyot mo'jizasi tutib qoldi, deya aytishga jur'at qilamiz. Keyinchalik shoir yozadi: "Mumtoz o'zbek she'riyatining ichki ma'naviy dunyosi meni ko'p yillardan beri qiziqtirib keladi. Bashar zehning so'nmas durdonalari bo'lmish g'azallar va ruboiylarda, qasidalarda va so'qynomalarda olovli ehtiroslar bilan birga vazmin fikrlarning omixta bo'lib ketishi san'atkordan chinakam iste'dod bilan zo'r malaka va puxtalikni taqozo qilar edi" (2, 5). Shayxzoda o'zbek xalqining shoiri, dramaturgi, olimi, tarjimoni, albatta, navoiyshunosi bo'lib tanildi va o'zidan katta meros qoldirdi.

Shayxzoda mumtoz adabiyotimiz bilimdoni edi. U yozadi: "O'rta Osiyo zaminida adabiyot nazariyasining turli tarmoqlari bilan shug'ullangan olim va shoirlardan Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us seyr" (Sehrli bog'chalar) asari (XII asr) Shams Qaysi Roziyning aruz, qofiya va ilm bade'ga oid "Al-mo'jam..." asari (XIII asr) arab tilida yozilgan "Miftoh ul-ilm" (Bilim kaliti) asar ma'nolari va bayoni faniga oid bo'lib, to XX asrning boshlarigacha madrasalarda darslik qatorida o'qitilib kelgan. Amir Temurning zamondoshi Alamon Taftazoniyning Samarqandda yozilgan "Mutavval" nomli mashhur asari she'rda badiiylik masalalariga bag'ishlangan"(3, 5). U bu fikrlardan ham bilsak bo'ladiki, u juda oz yillarda o'zbek mumtoz adabiyoti tarixidan va ilmidan yuqori darajada xabardor bo'lgan. U mumtoz san'atimizdagi ilmlarni ham quyidagicha sanaydi: "Shunday qilib, Sharq klassik poeziyasining ijodiy va amaliy faoliyatiga ko'rsatma va dasturilamal bo'ladigan ilmlar paydo bo'lganki, bularni "Ilmi bayon", "Ilmi bade'", "Ilmi aruz" va "Ilmi qofiya" deb ataganlar".

Shayxzoda qo'lyozmalari shoir vafotidan besh yil o'tib 1972-yilda shoirning umr yo'ldoshi Sokina xonumdan atoqli olim Hamid Sulaymon tashabbusi bilan qabul qilingan. Eski o'zbek, lotin va kirill yozuvlarida o'zbek, rus, ozar tilidagi qo'lyozmalari bilan tanishar ekanmiz Shayxzoda ijod ko'lamining yangi qirralarini ochib boramiz. Jami 831 ta hujjat bilan raqamlangan (Tartib raqami hujjatning inventar raqamini ham ko'rsatadi) qo'lyozma manbalarda Shayxzodaning she'rlari, dramalari, yozishmalari, publitsistika va ilmiy ishlari jamlagan. Shayxzoda Navoiyga ayrica mehr qo'yadi va uni "G'azal mulking sultoni", "O'zbek she'riyatining ulug' piri" deya muhabbat ko'rsatadi va bu atamalardan hozirgacha butun millat keng foydalanadi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning ilmiy sa-

lohiyati, zakiy ijodkor bo'lgani Shayxzodani unga yanada yaqinlashtirgan va "hamsuhbat" qilgan: "Alisher Navoiy o'z zamonasining eng orif va donishmand kishisi bo'lganligi uchun, albatta, bu asarlardan xabardor bo'lgan va o'zi ham she'riyatning nazariyasi, adabiyot, tarix, turk-o'zbek she'riyatidagi vaznlar va ayrim shoirlarning adabiy salmog'i bilan bevosita shug'ullanib turganki, "Mezon ul-avzon", "Majolis un-nafois", "Munshaot", "Muhokamat ul-lug'atayn" hamda "Chor devon"iga kirgan ikkita "Debocha"si bu fikrimizning yaqqol dalili bo'la olur. Navoiy davrida ham bu masalalar adabiyotchilar e'tiborini o'ziga tortganiga porloq misol qilib, shoir Sayfi Buxoriyning va buyuk adib Abdurahmon Jomiyning Alisher Navoiy iltimosiga ko'ra aruz va qofiya haqida risola yozganlarini ko'rsatish mumkin"(4).

Maqsud Shayxzodaning navoiyshunoslikka oid qo'lyozmalari uning arxivida alohida o'ringa ega. Maqsud Shayxzodaning Alisher Navoiy haqidagi ilmiy maqolalarining o'zi o'zbek va rus tilida yozilgan 20 dan ortiq. Ularda Alisher Navoiy 500 yillik yubileyi munosabati bilan yozilgan maqola, "Ustodning jodxonasida..." (5, 445), "Tirik Alisher"(6-445), maqolalar. "Alisher Navoiyning shoirlik mahorati", Shayxzodaning Navoiy lirikasidagi she'riy san'atni tadqiq qilishga bag'ishlangan maqolasidan parchalar, "Alisher Navoiy lirikasining asosiy masalalari", "Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida" kabi ilmiy maqolalar o'rin olgan. Bundan tashqari muzey tasnifchilari tomonidan (professor S. Hasanov, D. Sharafiddinova) Maqsud Shayxzodaning Alisher Navoiy ijodi bo'yicha to'plagan materiallari alohida tartiblangan (480-503). Ularda olimning Navoiy ijodi va hayoti yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar bo'yicha yig'ilgan materiallar jamlangan.

Shayxzodaning Navoiyning 500 yilligi munosabati bilan "Genial shoir" kitobi 1941-yilda O'zadabiynashrda alohida kitob holida nashr etilgan. U kitobda yozadi: "Navoiy ijodi shu qadar keng va murakkabdirki, u to'g'rida mufassal va mukammal monografiya yaratish shu qo'lingizdagi kitobcha tipidagi kitobchalarning doira va imkoniyatidan tashqari chiqadi". 1948-yilda esa "Navoiyda lirik qahramon xarakteri va uni ochilish priyomlari haqida" "G'aroyib us-sig'ar" asosida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan va buning uchun qancha ko'p ilmiy izlanishlar olib borganligini u yiqqan va bugun arxivda saqlanayotgan 100 dan ortiq hujjatlar bizga guvohlikka o'tadi. Bu dissertatsiya 482-tartib raqamda 85 varaqlik mashinkada, muallif tuzatishlari bilan saqlanadi. Bu

ish haqida 1948-yilda 9-oktyabrda Abdurahmon Sa'diyning rus tilidagi taqrizi, "Sovet pedagogi" jurnalida bosilgan "O'rtoq Shayxzoda Maqsudning "Navoiyda lirik qahramon xarakteri va uning ochilish priyomlari haqidagi dissertatsiyasiga oid ba'zi mulohazalar" maqolasi saqlanadi.

Shayxzoda o'z ishining dolzarbligi borasida fikr bildirib, shunday deydi: "Buyuk Alisherning adabiy merosida ikki shoh asar, ikki monumental obida bordirki, bularning birinchisi Sharq yozuv eposining besh cho'qqisi – "Xamsa" bo'lsa, ikkinchisi Sharq lirik dahosining to'rt yulduzi – Chor devondir. Agar "Xamsa" haqida ozmi-ko'pmi ilmiy va yarim publitsistik, yarim ommabop maqolalar nashr etilgan bo'lsa, "Chor devon" haqida va umuman, Navoiyning lirikasi haqida bir nechta kichik maqoladan tashqari boshqa hech narsa uchratganimiz yo'q. Holbuki, Navoiyning buyuk ijodini tadqiq qilish vazifasining kardinal vazifalaridan biri, uning lirik merosini egallash masalasidir. Chunki Navoiy lirik shoir sifatida ham jahon adabiyotining eng hassos va xushsado nag'masozlaridandir..."

Shayxzoda 1940-yildan boshlab Navoiy ijodi bo'yicha nimalarni tadqiq qilgan yoki ne bir yangilikni izlab topgan bo'lsa, qator daftarlarda yozib qoldirgan, bugungi kunda Shayxzodaning tadqiqot daftarlarida, yondaftar, konspektlari (tartib raqami 480, 481, 484, 485) saqlangan. Unda asosan arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuvi va rus yozuvlaridan foydalangan.

Shayxzoda nomzodlik ishidan so'ng ijodiy ishlar bilan birga doktorlik ishiga ham kirishadi. Uning arxivida 484-tartib raqamda 1951-yilda yozilgan doktorlik dissertatsiyasini yozish uchun tutilgan yon daftari saqlanadi. Faqat 7 varag'iga yozilgan, qolgan betlari bo'sh. Shayxzoda doktorlik dissertatsiyasi rejasi yuzasidagi o'sha paytdagi SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi Bertels tomonidan yozilgan xat saqlanadi. Qo'lyozma holda. 1951-yil, 12-avgustda yozilgan. Xatda Shayxzodaning ishi qo'llab-quvvatlanadi.

Ammo sovet mustamlakachilari hamda ayrim milliy xoinlarning asossiz ayblovlari bilan 25 yillik qamoqqa hibs qilinib, surgun qilinadi. Bu voqea Shayxzoda rejalari va ruhiyatini ostin-ustin qilib yuboradi. Katta sinishlar, qalb va tanada tuzatib bo'lmas o'yiqlar hosil qiladi. Garchi uch yil o'tib, ko'pgina shaxsga sig'inishning qurbonlari kabi ortga qaytarilgan bo'lsa-da, 25 yillik muddatning ruhiy bosimini his qilib begunoh uch yil yashash, o'zi dahshat edi.

Shayxzoda ozod bo'lib qaytgach, turli siyosiy tazyiqlar va o'zidan qo'rqib uzoqlashib qolgan

davralarga emas, ijod va ilmga ko'proq intiladi va Navoiy ijodi bo'yicha boshlagan doktorlik ishini tugatishni istaydi. Bugungi kunda arxivida saqlanayotgan 1956-yil 25-dekabr kuni "Navoiy lirikasining g'oyaviy va badiiy-poetik xususiyatlari" mavzuida doktorlik dissertatsiyasi planini tuzib oladi (7). "Alisher Navoiy lirikasining asosiy masalalari", "Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida" ilmiy maqolalarini yozadi. Bular Shayxzodaning doktorlik dissertatsiyasining mohiyatini yorituvchi ilmiy maqolalar hisoblanardi.

U o'z ilmiy ishida Alisher Navoiyning badiiy san'atkorligini ochib berishni katta maqsad qilgan va Navoiyning lirik merosi, Navoiy lirikasining asosiy janrlari, turlari, ko'rinishlari, Navoiy lirikasining obrazlari, Navoiy lirikasining badiiy metodi, Navoiy lirikasida klassik poetika usullarining tatbiqi, Navoiy lirikasining g'oyaviy mazmuni kabi bo'limlarga bo'lib o'rganishni maqsad qiladi.

Shundan so'ng Shayxzoda qizg'in ijodiy ishlarga ham beriladi, o'sha yillar shoh asarlaridan biri "Mirzo Ulug'bek" tragediyasini yaratadi, sal o'tmay ssenariy varianti ham yoziladi. Bundan tashqari shoirni yanada e'zoz etgan doston "Toshkentnoma" yoziladi. Bu ishlar shoirning ilmiy ishlardan biroz cheklanishga sabab bo'ladi.

Shunga qaramay dil tubida doktor bo'lishi orzusini doim saqlanib qolgan bu yo'lda tinmay ish olib borgan va bu yo'lda yozilgan hozirgi kuncha saqlanadigan 8 daftarga (486-494) bitilgan. Bu daftarlarda arab grafikasidagi eski o'zbek yozuvida yozilgan, turli adabiyotlardan olingan ko'chirmalar, o'z fikrlari bildirilgan. O'zbekiston Kompartiyasi tarixi institutining kutubxonasida foydalanilgan kitoblar konspektining davomi, Butunittifoq V.I.Lenin nomidagi kutubxonasida foydalanilgan kitoblar konspekti deya yozib qo'yilgan. Bulardan bilsak bo'ladiki, bunga katta va qizg'in ijodkorlik bilan kirishiladi.

Shayxzodaning ilmiy faoliyati haqida o'sha yillar qator maqolalar e'lon qilingan. Atoqli olim Suyuma G'aniyeva "Navoiyshunoslik ravnaqi" maqolasida Shayxzodaning Navoiy lirikasi bo'yicha olib borgan tadqiqotlar xususida fikr yuritgan(8). "O'zbekiston madaniyati" gazetasi 1966-yil, 9-fevral sonida chop etilgan. Maqsud Shayxzoda hayoti, adabiy, ilmiy faoliyati haqida maqola To'xtasin Jaloliy tomonidan yozilgan, nashriyotga topshirilgan nusxa. Mashinkada Y. y. hozirgi o'zbek yozuvida 22 varaqdan iborat.

"Alisher Navoiy lirikasining asosiy masalalari", "Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida" kabi maqolalarni ham chop etadi. Bu-

lar Shayxzoda doktorlik dissertatsiyasining mohiyatini yorituvchi ilmiy maqolalar hisoblanadi. Shayxzodaning boshqa navoiyshunoslardan farqi u ozarbayjondagi Navoiy bo'yicha olib borilgan faoliyatlarini ham o'rganadi va qator manbalarni ishiga kiritdi. Bundan tashqari, Bokuda saqlanayotgan kitoblardan ham doim foydalanib kelgan. Shayxzoda, jumladan, u **"Хусрав и Ширин"** Nizomiy. Fors-tojik tilidan rus tiliga G.V.Ptitsina tarjimasini. Tarjima redaktori prof. Y.E.Bertels. Ozarbayjon SSR Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti tomonidan tayyorlangan nusxasini, shundan 20 varag'i fors-tojik tilida namuna sifatida ilova qilingan.

Shayxzodaning shogirdi Yusuf Shomansur shunday ta'kidlaydi: "Izlanuvchan shoir Shayxzoda adabiyotshunoslik qalamini qo'lga olar ekan, o'z she'riyati uchun boshqa ijodkollarning aslahaxonalaridan kerakli qurollar topib, ularni o'z uslubini va o'z idealiga moslashtirib iste'mol etib boshladi. Natija, yillar o'tgan sari ijodiy kamolotga erishdi..." ("Mayakovskiy shogirdi") Navoiyning adabiyot nazariyasi va tanqidiy ishlari haqida ham fikr bildirib, jumladan, shunday degan edi: "Navoiyning qanchalik hassos tanqidchi va estetika olimi bo'lgani ko'rinadi".

Shayxzoda doim Navoiyni e'zoz etgan, uni himoyasi uchun qurashgan: "Navoiyni o'zbek xalqidan ajratishga, uning siymosini buzishga intilishlari befoйда, ulug' o'zbek shoirini uning xalqidan ayirib bo'lmaydi. Navoiy g'azallarining besh asrdan beri unutilmay xalq og'zida kuylanib kelishi eng buyuk tanqidchi bo'lgan xalqning o'z adibiga bergan yuksak bahosi emasmi?"

Vaqt va fursat, qattol zamon o'yinlari ilmiy ishining uch martadan ortiq to'siqqa uchrashi, to'xtab qolishi, turli tadbirlarning hayotga suqilib

kirishi natijasida Shayxzodaning ilmiy ishi yakunlanmadi. Ammo u Ulug' Navoiyga chin izdosh, akademik olim sifatida e'zoz-u sharafiga loyiqdir! Bunga uning saqlanib qolgan nodir qo'lyozmalaridagi yozuvlar asosdir!

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *"İki xalq oğlu Maqsud Şeyxzadə". Anadan olmasinin 110 illiyi münasibətilə məruzələr və fotolar. "Elim də təhsil"; Baki – 2019. 228-b*
2. *Maqsud Shayxzoda. Tanlangan asarlar/V tom/G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, – T.: 1973 y, 5 bet.*
3. *Maqsud Shayxzoda. Tanlangan asarlar/V tom / G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, – T.: 1973 y, 5 bet.*
4. *"Sovet O'zbekistoni" gazetasi, 1965-yil, 7-mart.*
5. *"Испытано в веках", maqola. Alisher Navoiy 500 yillik yubileyi munosabati bilan yozilgan. Oxirgi varaqlarning orqa betida shu mavzuda Maqsud Shayxzoda doklad qilganligi haqida qayd bor.. Rus tilida. 1 huj., 5 v./ Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Adabiyot muzeyi, "O'zbekiston Yozuvchilari arxivi", tartib raqami – 445.*
6. *"Ustodning ijodxonasida...", maqola. Ottiska. Navoiy ijodi bo'yicha ilmiy izlanishlar. "Sharq yulduzi" jurnali, 1966 yil, 7-son. Hozirgi o'zbek yozuvida, 1 huj., 16 v, tartib raqami – 446.*
7. *"Tirik Alisher", maqola. Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlab yozilgan. Avtograf. Y. y. Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuvida. 1 huj., 21 v. tartib raqami – 452.*
8. *"O'zbekiston madaniyati" gazetasi. Bosma. 1966-yil, 9-fevral. Hozirgi o'zbek yozuvida. 1 huj., 1 v.*